

ÜÇ BEŞ KİŞİ VE HAYIR ROMANLARINDA ZİHNİYET ARAYIŞI

The Search for Mentality in the Novels Üç Beş Kişi and Hayır

Elif GÜN¹

¹ Dr. Öğr. Gör., Kurguzistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü, Bişkek, elif.gun@manas.edu.kg / elif.yanik39@gmail.com, orcid.org/0000-0002-9208-3338

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
12.03.2024
Kabul/Accepted:
30.07.2024

DOI:

10.18069/firatsbed.1451449

Anahtar Kelimeler

Sabri Fehmi Ülgener,
Zihniyet, Adalet
Ağaoğlu. Üç Beş Kişi,
Hayır

Keywords

Sabri Fehmi Ülgener,
Mentality, Adalet Ağaoğlu,
Üç Beş Kişi, Hayır

ÖZ

İlk adımda toplumdaki bireylerin görüş dünyasının etkisiyle bir düşünüş biçimi olarak ele alınabilen zihniyet, sadece zihin süreci olarak değil, toplumsal yapıyla kurduğu bağlantı ve bu bağlantı sonucunda ortaya çıkan bir olgu olarak düşünülebilir. Zihniyetin temel yapısında din, ekonomi, sosyal ve siyasi şartlar gibi pek çok etken yer almakta ve karmaşık bir süreç olduğu görülmektedir. Söz konusu sürecin bütün unsurları birbirini doğrudan bazen dolaylı olarak etkilemektedir. Bu bağlamda zihniyet olgusu, temel bileşenleri ile toplumsal yapıyı konu alan romanlara da yansımaktadır. Çalışmada, Adalet Ağaoğlu'nun *Üç Beş Kişi* ve *Hayır* adlı romanlarındaki zihniyet algısının ortaya konulması amaçlanmıştır. Eserlerde incelenen zihniyet algısı Sabri Fehmi Ülgener'in zihniyet fikirleri doğrultusunda ele alınmış başka bir ifadeyle Ülgener'in belirttiği din, ekonomi, siyaset ve kültürel durumlar göz önünde bulundurulmuştur. Söz konusu çalışmanın ortaya konulmasında nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. İçerik analiz yöntemiyle Adalet Ağaoğlu'nun *Üç Beş Kişi* ve *Hayır* romanları belirtilen öğeler üzerinden incelenmiştir. Ele alınan romanlarda Adalet Ağaoğlu'nun içinde yaşadığı dönemin temel sorunlarını eserlerine konu ettiğini, eserlerini dini, ekonomik, kültürel ve özellikle de siyasi düşüncelerle kurgulayarak hem kendi hayatına hem de romanlarının hayatına dair zihniyeti açık ettiği görülmüştür.

ABSTRACT

The mentality, a way of thinking influenced by social worldviews, is not only a mental process but also a phenomenon arising from its connection with the social structure. The fundamental structure of mentality involves many factors such as religion, economy, social and political conditions, and appears to be a complex process. Each element of this process affects each other directly and sometimes indirectly, and this is reflected in novels that deal with the phenomenon of mentality and the social structure with its basic components. The study aims to reveal the perception of mentality in Adalet Ağaoğlu's novels *Üç Beş Kişi* and *Hayır*. The works analyze mentality perception in line with Sabri Fehmi Ülgener's ideas, considering religion, economy, politics, and culture. In this study, the content analysis technique, one of the qualitative research methods, was employed. With this technique, Ağaoğlu's novels *Üç Beş Kişi* and *Hayır* were analyzed based on the specified elements. Ağaoğlu's novels explore his time's major issues, revealing his mentality through religious, economic, cultural, and political thoughts, as well as his personal life and works.

Atf/Citation: Gün, E. (2024). Üç Beş Kişi ve Hayır Romanlarında Zihniyet Arayışı. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 3, 1169-1180.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Elif GÜN, elif.gun@manas.edu.kg / elif.yanik39@gmail.com

1. Giriş

Kelime anlamı itibarıyla zihniyet, “Bir toplum veya topluluktaki bireylerde görüş ve inanış etmenlerinin etkisiyle düşünme yolu, düşünüş biçimi” (TDK Türkçe Sözlük, 1998: 2514) olarak tanımlanmaktadır. “Zihniyetin kavram alanlarında ahlak anlayışı, yaşam tarzı, insanın hareket ve davranışına yön veren kural ve kaideler, değer hükümleri, dünya görüşü, tefekkür, kültür, medeniyet, ideoloji, din, ekonomi ve sosyal- siyasal şartları bulunmaktadır” (Dalyan, 2016: 328). Dolayısıyla değerler ve tecrübelerle birlikte değişir ve gelişir ancak coğrafya, kültür, din gibi unsurlardan da fazlasıyla etkilenecek şekilde şekillenir (Apalı, 2015: 192).

Sadece zihinsel olmayıp toplumla da güçlü ilişkileri olan bir olgudur. Zaten onu bir zihin süreci olmaktan çıkaran da içinde taşıdığı toplumsallık özelliğidir. Zihinsel dayanakları olmasına rağmen sosyal yapıyla olan bağlantısı toplumsal yönünü güçlendirir. Böylece aynı olayların ya da durumların değişik zamanlarda ve toplumlarda farklı şekillerde yorumlanmasıyla gerçeğin açıklanmasına yardımcı olur. Geleneksel toplumlarda olağanüstü şartlarla açıklanabilen olayların modern toplumlarda fiziğe, somut verilere göre açıklanabilmesi bu duruma örnek gösterilebilir. Bununla birlikte “toplumu oluşturan bireylerin kişisel kanaatleri olabileceği gibi bu bireylerin benzer kanaatleri toplumun ortak kanaatini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle toplumun genel kanaati, bireylerin büyük oranda birbirine benzer kanaatlere sahip olmasıyla oluşmaktadır” (Aktaş, 2024a: 63). Bu sebeple kavramın “zihinsel toplumsal süreçler bileşkesinde ortaya çıkmış bir olgu” olduğunu söylemek yanlış olmaz (Özler, 2007: 35). Kısacası bu kavram toplumun yapısından ayrı düşünülemez, “modern ya da geleneksel belli çizgileri taşıyan birer zihniyetten söz edilse bile, toplumlara göre farklı derecelerde modern ve geleneksel zihniyetler vardır” (Aydın, 1997: 97). Korkmaz ise onu “halk âdetlerinin, inanç ve tutumların, alakalar ve tutumların” meydana getirdiğini dile getirir (2011: 188-189).

Max Weber’in görüşlerinden oldukça faydalanan ve aynı meseleye ayrıntılarıyla değinen Sabri Ülgener’e göre “zihniyet, genel olarak toplumun dini-ahlaki temelini bağli olarak, ekonomik, sosyal, siyasal şartların bileşkesinde oluşan ve insanın; insan, toplum ve doğaya karşı genel bir bakış tarzıdır” (1983: 23).

Toplumun çeşitli dinamikleriyle bağlantısı bulunmasıyla birlikte özellikle *din* ile olan ilişkisinden söz etmek gerekir. İnsanın çocukluğundan itibaren etkisi altında olduğu dini, insanın oluşturduğu toplumdan ayrı düşünmek imkansızdır. Toplumlar üzerindeki etkisi azalsa bile yok olmayan din unsuru, insanların değerlerini ve davranışlarını etkileyerek zihniyete yön verir (Öner, 1985: 93). Ülgener’in düşüncesiyle aynı bakış açısına sahip olan Max Weber konu üzerine yaptığı çalışmaların merkezine dini koyar. Weber, zihniyetin toplumda eskiden beri var olan bilişsel bir yapının üzerine kurulduğunu öne sürer. Buna örnek olarak Protestanlık’ı verir. Ona göre Protestanlık ahlakı, kapitalizmin doğuşunda etkilidir. Yalnız bu ahlak diğer topluluklarda bulunmayıp Batı’da var olan ve rasyonaliteye dayanan bir zihin dünyasından gelir. Dolayısıyla kapitalizm rasyonaliteye dayalı bir zihniyetin ürünüdür (Özler, 2007: 41). Ülgener’e göre de din, toplumsal yapıyı fazlasıyla etkiler. İslamiyet, Osmanlı Devleti’nin yapısını derinden etkilemiştir. Bu sebeple Türk toplumunu din-zihniyet kavramları üzerinden açıklama yoluna gider (Aksoy, 2018: 24-25). İslam’ın çalışmayı ve girişimciliği destekleyen iktisat ahlakı, insanlara, ahireti de göz önünde bulundurarak emeğin bir karşılığının olduğunu ve karşılıklarını alacaklarını emreder. Böylece kendini dünyada da etkin olmayı gerektiren bir iktisat anlayışı meydana gelir (Aydın, 1997: 100).

Aydın, toplumda *rasyonel* ve *irrasyonel* olmak üzere iki tavrıdan söz eder. Toplumda var olan bilişsel bir çerçeveye yani rasyonalite ve onu içselleştiren bir din ögesi mevcuttur. Weber’e göre de zihniyet, akılcılık ve akıldışılık arasındaki gerilimlerden oluşur. Akıldışılık kendini dinde gösterirken akılcılık, ekonomide somutluk kazanır (1997: 98-99).

Zihniyetin önemli etkenlerinden biri olan ekonomik yaşam, Ülgener’e göre dünyanın neresinde, hangi zamanında olursa olsun mal ve eşya yığınlarından oluşan bir madde dünyası değildir. Böyle olsaydı her kesim aynı ekonomik şartları yaşardı. Önemli olan bahsi geçen maddi yığının arkasındaki insana has tavır ve davranışlardır. İnsanın davranışları, tercihleri ve yaşayış normları iktisadi yaşama yön ve şekil verir (1983: 15). Dolayısıyla toplumların benimsediği iktisat görüşü ile maddi koşullar arasında bir ilişki söz konusudur. Kapitalizm öncesi üretim formlarında ekonomik gerçekler, legal ve dinsel kategorilerle iç içedirler. Kapitalizm sonrasında üreten ve üretici ilişkisine yani üretim ilişkileri bağli bir gelişim gösteren ve dinsel inanışlardan etkilenen bir algıdan bahsedilebilir (Bozpinar, 2018: 3-4)

İdeolojinin zihin yapısıyla doğrudan bir ilişkisi olsa da ikisinin aynı olmadığını belirtmek gerekir. Uğurcan’a göre zihniyet birinci derecede, ideoloji ise ikinci derecede olma yönleriyle farklılık arz ederler. İdeoloji, zihin dünyasını bir varlık olarak ele alır ve ikna etme içeriğinden meydana gelir. Araştırma alanı, düşünce tarihidir.

Zihni ve ruhi alanları temel alıp hayatın yönünü belirleyen unsur ise zihniyettir. Onun çalışma alanı, duygu ve davranış biçimleri olduğundan sosyal tarihe yöneliktir (2012: 271). Aynı zamanda ideolojiden ayrı düşünülemez.

İdeolojiler insanların aklını çelen kuraldışı etkenler olarak insanlara istikamet vermeye yarayan bir harita özelliğinde olduğundan zihniyetten ayrı düşünülemez. İdeoloji ile arasındaki ilişki, kitle toplumunun belirlemesiyle önem kazanır. Örneğin herhangi birinin fikirlerinde mantıklı bir tutarlılık yokken yaşadığı çevre içerisinde düşünüldüğünde tutarlılık kazanabilir (Mardin, 2012: 25-26). Bu da zihniyetin bir yandan toplumla olan ilişkisini desteklerken diğer yandan ideolojilerin insan davranışları üzerindeki etkisini gösterir. İdeolojiler insan zihnini yönlendirmede etkili bir unsurdur ve toplumsal zihin dünyasıyla doğrudan alakalıdır.

Kavramın oluşmasında bahsedilmesi gereken önemli öğelerden bir diğeri elbette kültürdür. Kültürle, kültürü üreten ve devam ettiren zihniyet arasında karşılıklı bir etkileşim vardır (Adanır, 2007: 57). “Kültür dolaylı veya dolaysız, bilinçli veya bilinçsiz tesiri ile fertlerin zihniyetlerini oluşturur. Farklı kültürler ve farklı kültür unsurları bulunduğu içindir ki farklı zihniyetler vardır.” Bu bağlamda kültür, *üniversel* ve *millî* olmak üzere iki başlık altında değerlendirilebilir. *Bilim, teknik, felsefe* ve *din* kültürün evrensel yönünü tamamlarken; *gelenek ve görenekler, dil* gibi unsurlar kültürün millî tarafının oluşmasını sağlar (Öner, 1985: 92, 84-85).

Nihayetinde zihniyet sadece zihinsel bir süreç olarak değil, pek çok değerle birleşerek toplumsal bir yapıya bürünür. Özellikle din, ekonomi, ideoloji ve kültür ile kesişir bünyesine bu ve benzeri öğeleri alır, değişir, gelişir ve zamana göre de şekillenir. Toplumsal bir varlık olan insan, toplumsal zihniyetin küçük bir örneğini teşkil eder.

2. Zihniyet ve Sanat İlişkisine Kısa Bir Bakış

Bir devletin, bir devrin zihniyetini çözebilmek, bunları yorumlayabilmek zannedildiği kadar kolay olmayan karmaşık bir durumdur ve bu durum çok boyutlu bakabilmeyi gerektirmektedir. Sanat bir toplumun zihniyetini açık edebilecek unsurları taşıdığından değerlendirmeye uygun bir yapıdadır. Edebî ürünler zihniyet çalışmaları içerisinde değerlendirilmelidir. Çünkü sanatkâr “herkesin gördüğünden farklı bir şeyler yakalama çabası içerisinde” olan kişidir (Kıyçak, 2010: 13-14). Dolayısıyla edebiyat tarihi entelektüel tarihe paralel olarak devam ettiğinden ve tarihi yansıttığından sanatkârın kimi zaman açıkça kimi zaman da dolaylı bir şekilde ifade ettiği sözleriyle devrin felsefesi hakkında varsayımlarını konuşturduğu açıktır (Wellek ve Warren, 2019: 141). Sanat eserleri, sanatçısının toplumundan, değer yargılarından ayrı düşünülemez. Her eser, sanatçısının içinde yaşadığı toplumdan da beslenen yaşam biçiminin ve dünya görüşünün ürünüdür. Önemli olan nokta ise ürünü meydana getiren sanatçının amacı ve amacını hangi yöntemle meydana getirdiğidir (Toprak, 2019: 205).

Zihniyet ve sanat ürünlerinin arasında hiçbir fazlalığa gerek olmayacak doğal bir ilişki söz konusudur (Kıyçak, 2010: 15). Ülgener, bir yandan şekillendirici, diğer taraftan tanıtıcı olmaları hasebiyle zihniyete *sebep*, sanat eserlerine *ifade ilişkisi* olarak bakar. Ona göre sanat eserleri farkına varmadan çağ görüşünü içine hapseder hatta davranışları diğer pek çok araçtan daha fazla bilinçaltına yerleştirir. Bunu yaparken sanatın yöntemini kullanır, renklidir, estetikdir, inandırıcılığı yüksektir (2006: 22). Mengi bu durumu “Her şairin edebî kişiliği ve dünya görüşü, şairin yaşadığı devirle ve toplumun durumuyla yakından ilgilidir” (1991: 3) şeklinde açıklar. Eagleton ise edebiyat kuramlarının bireylerin ve toplumların doğasına ilişkin inanç, ideoloji, cinsellik ve tarihe yönelik yorumların geçmişteki durumları ve gelecekteki umutlarıyla çarpıştığını dile getirir (2018: 224). Şahıs kadrosunun münasebeti üzerine şekillenen vakaların (Aktaş, 1984: 44) reel yaşamdan tamamen kopuk olması düşünülemez. Forster, sanatkârın şahıs kadrosu vasıtasıyla konuşabildiğini hatta şahıs kadrosunun konuşmaları üzerinden romancı bilinçaltını açık edebildiğini dile getirir (2016: 126).

Görüldüğü üzere bir devrin zihniyetini incelerken sadece kesin çizgileriyle belirlenmiş resmî tarihin dışında, kendi kurmaca dünyasına yönelmiş olan sanatkârın da büyük katkısı olabilir. Zira sanatkâr oluşturduğu eserlerinde bilerek veya bilmeyerek toplumun görünmeyen ruh hâlini yansıtır, farkında olunmayan veya olunmak istenmeyen durumlara değinebilir. Tabii olarak her eser açık bir şekilde zihniyeti göstermeyeceği gibi bazı tezli eserler konuya yardım edebilecek özellikler taşımaktadır.

Bu bilgiler ışığında *Üç Beş Kişi* ve *Hayır*'da bir zihniyet çalışması yapmadan evvel Adalet Ağaoğlu'nun yaşadığı dönemin genel özelliklerine ve yaşadığı dönemdeki aydın tipine bakmakta fayda vardır.

3. Adalet Ağaoğlu Dönemi ve Aydın Tipi

Cumhuriyet, *halk için, halka dahil* bir davadan gelen aydınlanma hareketi olup ardından pek çok inkılabı getirir. Türkiye yönetiminde 1923'ten 1946 yılına kadar aydınlar yani askerler, entelektüeller, gazeteciler vs. yer alır. Bu aydınlar tamamıyla Cumhuriyetçi olup geleneği ve tarihi zayıflatma çabası içindedir. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Batı'da meydana gelen komünist-sosyalist blok ve liberal-kapitalist blok her ne kadar ülke içindeki aydınları etkilese ve kendine çekse de aydınının tek bir gayesi vardır o da gelenek, din, metafizik konularına karşı tutum. Batıcı aydınlar içerisinde devlet yönetimine ilk karşı çıkan Nazım Hikmet olmakla birlikte onun kapitalist-liberal Batı dünyasını değil, sosyalist bloğu tercih ettiği görülmektedir. 1946 yılından itibaren yönetime geçen Menderes hükümeti ile halkın tarihine, kültürüne, inanç dünyasına tekrar değer verilir, liberal-kapitalist bloğun yolu takip edilir. Hâlâ Batıcı bir politika izlemekle beraber liberal kola geçilir ve geleneğe değer verilir.

Demokrat Parti'nin iktidara geçmesiyle beraber, o zamana dek yapılan her şeyin muhalefet tarafından boşa gittiği düşünülür. Bu olaylar 1950'li yıllarda entelektüel kesimde büyük bir infial doğurur. Aydın, henüz bilinçlenmemiş bir işçi sınıfını eğitmeye çalışır ancak başarılı olamaz. Nitekim Moran da 1950'lerden sonraki dönemde neredeyse tüm yazarların toplumcu ya da ilerici olduklarını ve dünya görüşlerine odaklanarak roman yazdıklarını belirtir (2012: 50).

Demokrat Parti'nin kurulmasının ardından Batıcı olan sol kanat ikiye bölünür, biri CHP topluluğunu meydana getirir, diğeri ise Rusya'ya bağlı sosyalist bir yol izler. 1960 yılında askeriyenin, bürokrasinin, basım yayımın ve yargı camiasının hareketliliğiyle bir baskı ortamı oluşur ve neticesinde Menderes yönetimden indirilip yerine CHP geçer. Böylece Türkiye'de bir özgürlük ortamı doğar. Sanayileşmeyle de birlikte İstanbul'a işçi göçü başlar, sendikalar kurulur. Belirli bir işçi sınıfının meydana gelmesiyle onların haklarını savunan Rusya'daki sosyalist harekete bağlı bir aydın kesim meydana gelir. 1960'lı yıllar sol hareketlerinin fazlaştığı ve kendini daha fazla belli ettiği yıllar olmasıyla beraber, bu on yılın sonuna doğru Avrupa'ya bağlı olarak *68 Kuşağı* denilen bir aydın grubu daha meydana gelir ki Adalet Ağaoğlu bu grubun içerisinde yer alır.

Böyle bir dönemde yer alan ve sosyalist kanadı benimseyen Adalet Ağaoğlu, eserlerinde döneminin özelliklerini tabii olarak verir ve hissettirir. Ancak onun eserlerine zihniyet açısından bakılacağından *Üç Beş Kişi ve Hayır*'ı Ülgener'in açıklamaları doğrultusunda ekonomik, dinî, siyasi ve kültürel (sosyal hayat) ortamları bakımından ele almak daha doğru olacaktır.

4. Din ve Zihniyet

Din, insanın yaratıldığı günden bu yana toplumları etkiler ve hayatın tüm alanlarında düzenleyici bir etkiye sahiptir (Bağyigit, 1994: 154). Toplumla belli bir zihniyet kazandırmakta ve bu doğrultuda sosyal hayatın şekillenmesinde etkili olmaktadır. Bu nedenle de din, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamaktadır (Berger, 1993: 58).

Yüksek dinler başta olmak üzere her dinin kendine has hükümleri dışında evrensel olan hayatın her yönüne hitap eden hükümleri ve dünyevi meselelere karşı takınılan tavır ve tutumlardan oluşan bir içeriği vardır. Bu sebeple insanlara bir zihniyet yapısı kazandırdığı aşikârdır. Din, insanlara dünyayı kendi penceresinden izlettirir, tavır ve davranışlarını etkiler, ruhani bir hayat anlayışı kazandırır. Din, zihniyetin oluşumunda fazlasıyla etkili olan bir unsur olmasıyla insanların ruh dünyasına ve maddi dünyalarına tesir ederek toplumsallaşmalarını sürdürür. Bu sebeple zihniyetin oluşmasında etkilidir. Din, zihindeki dünyanın şekillenmesinde öncü unsurdur. Din ve toplum arasındaki ilişki zihniyetin açıklanması, bir yandan zihniyetin de açıklanmasıdır (Özler, 2007: 60).

Dinin önemli görevlerinden biri toplumu düzene sokan kurallar sistemi olarak meydana gelmesidir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus hiçbir dinin toplumu sıfırdan şekillendirmeyeceği ya da zihniyeti oluşturamayacağıdır. Hâlihazırda varlığını sürdüren bir zihniyetle karşılaşan din ögesi zihniyette şekillenmeye sebep olur, dinin yorumlanması ve yaşanışı bu sonucu değiştirir. Ama her dinî yaşantının toplumlar tarafından tamamen kavranması mümkün olmadığından sıfırdan şekillenen bir zihniyetten de söz edilemez. Bununla birlikte toplumu şekillendirdiği açıktır (Mahçupyan, 1998: 243).

Eliot, edebiyat eleştirisinin de din ve ahlâk yönüyle ele alınması gerektiğini, din ve ahlaki açılımın edebî değerlendirmeyi tamamladığını belirtir (2007: 95). O hâlde eserlerden yola çıkarak bir zihniyet arayışına girileceği vakit karşılaşılan önemli noktalardan biri, yazarın dine bakışı ve bunu eserinde işleyişidir. İçinde Adalet Ağaoğlu'nun da sayıldığı Türk aydınının dine karşı tavırlarında genellikle Batı aydınının yenilikçi bakış açısı etkilidir. Bu sebeple Türk aydını dinî yargılarını, Batılı aydının Hristiyanlık eleştirilerini yeniden üreterek

oluşturur. Böylece bazen Hristiyanlığın bazen de İslamiyet'in etkilerinin olduğu köksüz ürünler meydana gelir. Dolayısıyla Türk aydınının dine bakışı, Aydınlanmanın dine bakışından pek de farksız değildir. Hristiyanlığa karşı eleştiriden ve saldırganlıktan uzak Türk aydını, İslamiyet söz konusu olunca aksini göstermektedir. Eserlerinde modernliğe, Batıcılığa gönüllü olarak yer verip bu kavramların temelinde yer alan Hristiyanlık'a tutkularını gizliden de olsa almak zorunda kalmışlardır (Subaşı, 1996: 171-175).

Üç Beş Kişi'ye bakıldığında dinî ya da din dışı unsurlar hemen dikkat çeker. Eserde İslam'ın etkilerinin kendi doğrultusunda olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Din unsurları zayıflatılır hatta olumsuz yönleriyle hissettirilir. Ağaoglu'nun reel yaşamdaki dine karşı tutumu eserine yansır. Eskiden bir paşanın üç eşinden biri olan Neval Hanım'ın tasvirleri dinî yaşantı yönünden oldukça olumsuzdur; ikinci kızı Selmin'in babası bir başkasıdır ve bunu rahatlıkla söylemektedir, Murat'ı kapıkulu gibi kullanmakta her istediğini yaptırmaktadır. Ayrıca içki içer, gecelerce partilerde erkeklerle dolaşır, gereğinden fazla kibar konuşur, kendisini zengin gibi göstermek ister ancak parasızdır. Bütün bu özelliklerine rağmen türbanlıdır da "Girip çıkanların çoğu delikanlılar... Başı türbanlı yaşlı kadın, hepsini oturduğu yerden elini uzatıyor, öptürüyordu, hemen hemen her girip çıkan kızı Belgin'i de yanaklarından, hatta kimisi dudaklarından öpüp duruyordu" (2007b: 147). Alıntından da anlaşılacağı üzere Neval Hanım'ın dinî bir unsur olan başörtüsüyle yaşantısı birebir zıtlık gösterir. İki kızının da ahlaksız bir hayat yaşadığından rahatsızlık duymayan bu kadın Murat'ın annesi Türkan Hanım tarafından şöyle değerlendirilir: "O kadın, işaret parmağında o yüzük, kafasında o hotoz, buyurmaya o kadar alışık..." (2007b: 151).

Üç Beş Kişi'de yukarıda bahsedildiği gibi Hristiyanlığın gizli tutkusunu görmek de mümkündür. Eser kahramanları iç konuşmalarında İslam'a özgü *Allah'ım* ünlemini kullanmaz da *Tanrım* demeyi tercih eder. Bununla birlikte *Allah* lafzını sıkça kullanan tek kişi vardır, o da ölüm döşeğine düşene kadar dinle ilgisi olmayan ancak ölüm döşesinde sürekli dualar eden Emin Bey'dir. "Kismet'in içini bu kez de, Allah'la fazla bir ilişkisi olmamış, çiftlikte toprakla, arılarıyla yaşamayı sevmiş yaşlı adama karşı bir acıma duygusu kaplıyor: Neden peki Tanrım, neden her yerde suç ve günah görüyor? Nasıl bu hale gelebiliyor?" (2007b: 105). Emin Bey hayatı boyunca dinî yaşamına dikkat etmemişken ölüm döşesinde, ölüm korkusuyla Allah'ı hatırlar ve tövbeleriyle af diler. Ancak bunu yaparken de geçmişteki çarpık hayatının etkisinden kurtulamayarak torunu Kismet'i taciz eder. Böylelikle toplumda çok sayıda yer alan sonradan Müslümanların eleştirisi de yapılmış olur.

Bir diğer yandan Emin Bey'in kendi kendine söylediği dua görünümündeki sözlerin Türkan Hanım tarafından sure, ayet olarak algılanması dine olan uzaklığını kanıtlar. "Nerden çıkardığı belirsiz bu sureler, ayetler hele... Tövbe, tövbe... Hani iyiliğinde hacılığa, hocalığa bir merakı olsaydı, neyse" (2007b: 123).

Yine *Tanrı* kelimesi ve Tanrı'nın varlığı veya yokluğundan emin olmama ya da hayat-Tanrı-ölüm üçlüsü arasında çekişen ve çelişen iç konuşmalar *Hayır*'da da göze çarpar. "İncelemenin giriş bölümünü neden yeniden yeniden yazıp duruyorum? Beni tutan, kararsız kılan bir şey var. Tanrı'ya değil, akla inanan, Tanrı'nın değil, aklın yolunda giden insan, ölümden yeni bir Tanrı yaratmaz. Tanrısı olmayan hayatın ölümü de yoktur. Fakat ya içsel özgürlük. Düşünsel zamanlar içindeki insanın, bütün zamanlar için taptığı bu Tanrı?" (2007a: 42). İçsel özgürlüğe fazlasıyla bağlı olan Aysel ve yazar için bir kurallar bütünü olan ve hayatın tüm zincirlerini elinde tutan din olgusu isteğe bağlı yaşamın önüne geçen bir engel olarak daima irdelenir.

Hayır'ın baş kahramanı Aysel, yeni dinlerin (ki İslamiyet son büyük dindir) üretiminin zayıfladığını bu sebeple eski dinlere bir yönelme olacağını düşünmektedir. "Toplumlar nicedir geçmiş dinlere sığınmaya başladı. Yeni dinler, yeni inançlar üretimi zayıfladıkça, daha doğrusu bu üretim "kullan at" formülünün uygulatıcısı fabrikasyon üretimin bir dalı haline geldikçe, herhalde geçmiş dinlerin en eskilerine doğru bir sığınmış da gözlemlenecek" (2007a: 17). Alıntından dinî yaşantının ekonomiyi de etkilediği ima edilir. Dine göre şekillenen ekonomik durum yazara göre son dönemlerde insanlara zarar vermektedir. Böylece zaten İslamiyet'e sıkı bağlarla bağlı olmayan Aysel'e ve dolayısıyla yazara göre eski dinlere dönmek gayet de mümkün görünmektedir. Dinine sıkı sıkıya bağlı bir karakter için aynı durum söz konusu bile olamaz.

Aysel'e âşık olan Aydın'dan bahsedilirken aslında Aysel'in de nasıl bir dinî karaktere sahip olduğu açıkça belli olmaktadır: "Aklımı neden Aydın'a takıp duruyorsun? Aydın öldü. Allahsızlığını, tanrıtanımazlığını açıkça haykırabilmiş, buna yüreklenebilmiş tek kişimiz olduğu halde, yani onu bile cenaze namazları, mezarlık dualarıyla gömdük" (2007a: 220). Cümleye göre pek çok karakterin ve Aysel'in isteyip de yapamadığını Aydın yapar, tanrıtanımazlığını açıkça dile getirir. Aynı durum eserin içinde yayılmış bir şekilde seyreder. Din ve dinî unsurlar itilir, sevilmez.

Öte yandan Aydın'ın dualarla gömülmesi geleneğin gerektirdiğinden fazla bir şey değildir. Böylece geleneğin zihniyet üzerinde etkisinden bahsedilebilir. Elbette “Zihniyet gelenekle de özdeş değildir. Çünkü gelenek zihniyetin oluşum şartlarından sadece bir tanesidir” (Özler, 2007: 39). Ancak gelenek de tıpkı din gibi zihniyeti etkiler ve zihinsel bir aşamadan geçen sanatsal eserlerde tesirini bırakır.

İki romanda da dine yönelik karşılaşılan olumsuz tutum Ağaoğlu'nun gerçek yaşamının etkisiyle ortaya çıkar. Geleneksel bir ailenin ve dindar bir babanın kızı olan Ağaoğlu, çocukluğu ve gençliği boyunca ailesinden ve çevresinden aldığı tutucu eğitimi hiçbir zaman benimseyemez. Aksine kurallarla dolu bu yaşantıdan nefret eder. Özgürlüğe ve bireyselliğe fazlasıyla tutkun olduğundan dinî ve örfî kuralları değil de insanın her koşulda özgür ve adil yaşayabileceği evrensel kuralları kendine rota olarak seçer. Böylece dinden uzak bir yaşamdan ve hatta dine karşı unsurlarla eserler meydana getirir.

5. Ekonomi ve Zihniyet

Klasik dönemde ilimlerin merkezinde teoloji olduğundan ve içtimai olgular dışlandığından hayat ruhanileştirilir. Modern çağda bilimsel bilgi dinselleştirilip teknolojik araçlar kutsandığından teknik bir çağ olarak görülür. Aktaş (2024b: 156)'m belirttiğine göre teknolojik ilerlemenin insan hayatında her geçen gün daha da hissedilir olmasıyla toplumda görülen değişimler sürekli ve daha hızlı yaşanmaya başlamış, toplumsal yapı enformasyonun öncelendiği bir yapıya evrilir. Bu durum insanların hayatının mekanikleşmesine, maddiyata yönelmeye ve manevi bağlardan uzaklaşmaya neden olur. İdeolojiler de bu durumu destekleyerek insanın çıkarlar ve güç adına inancı bir maske olarak kullanıp iktidarın peşinden koşturur. İktidar peşinde koşmak toplumsal alanı bir savaş meydanına çevirerek inanç ve değerlerin zayıflamasına sebep olur (Macit, 2013: 4).

Ülgener, gelişmiş, az gelişmiş ve gelişmemiş ülkelerin (elbette ekonominin bu meselede etkisi büyüktür) ayrımını yaparak tavırlarının nasıl bir farklılık gösterdiğine işaret eder. Ona göre az gelişmiş ülkelerdeki insan için hatta elit kesim için bile eşyayı maddiyattan ayrı görmek, eşyayı rakam yönüyle manalandırabilmek en zor işlerden biridir. Bu sebeple etiket kullanılsa da ya da ürün teşhir edilse de fiyatın veya kalitenin yüksek sesle başkalarına duyurulma isteği hiç tükenmez. Yani seslilik az gelişmiş ülkelerin bariz özellikleri arasındadır. Bu ülkeler, sembol ve işaretlerden oldukça uzak ve yüksek seslidir (1983: 44).

Gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler, geleneksel toplumlarla modern toplumlar arasındaki farktan hareket eden Ülgener, gelişmekte olan ülkelerin en büyük eksikliğini madde ve malzeme, formel-hukukî düzenlemeler alanında değil, rasyonel davranan insan eksikliğinde bulur. Bu meyanda Ülgener'e göre, yeni bir zihniyet dünyasına ulaşma amacıyla geçirdiği dalgalanma esnasında bu oluşumları geriletici bazı olumsuz faktörlere maruz kalmıştır (1983: 48). Bu faktörler arasında enflasyonist baskıların insanları gayrimenkule yatırım yapmaya zorlayışı; politik tutumların insanları kolay yoldan servet kazanmaya ve kazandıkları serveti kolay yoldan harcamaya sevk; maliyeti düşürmeye ve verimliliği artırmaya yol açan rasyonel muhasebe anlayışına geçit vermeyen şartların devamına göz yuman iktisadî politikalar sayılabilir (Özkiraz, 2000: 57).

Nihayetinde iktisadî gelişmenin, her toplumda, iktisadî olmayan unsurlarla örülü bir yapı sergilediği söylenebilir. Dinî, estetik, kültürel, sosyal değerlerle örülü bir manzara söz konusudur. Sermaye, yatırım hareketleri, maddi akımların merkezindeki insanın ve onun zihniyet dünyasını açık eder (Ülgener, 1983: 39).

Dolayısıyla bir yerin gelişmesinde ekonominin etkisi büyüktür ve bu oradaki toplum hayatını ve toplumun zihniyetini etkilemektedir. *Üç Beş Kişi*'de iki ayrı şehrin yani İstanbul ve Eskişehir'in seçilmesinde de bu konunun etkisi bulunmaktadır. İstanbul, ekonomik faaliyetlerin ileri olduğu gelişmiş bir şehir olarak çok daha kalabalık ve buna bağlı olarak çok daha çeşitli insan ilişkilerinin bulunduğu bir şehirdir. Eskişehir ise daha az sayıda insanın olduğu buna bağlı olarak da âdet, gelenek ve göreneklerin hâkim olduğu, insanların kişisel isteklerine göre bir yaşam kuramayacağı, İstanbul'a göre daha geri ve tutucu bir şehirdir. Zira Murat âşık olduğu Selmin ile istediği özgür hayatı Eskişehir'de yaşayamaz. Bunun sebebi ise Eskişehir'in henüz böyle bir ilişkiye hazır olmayan İstanbul'a göre daha tutucu zihniyetidir.

Yine *Üç Beş Kişi*'de İstanbullu Deniz'in “Eskişehir, geceleri geçen trenlerdir, tren sesleridir. Yalnız bu...” (2007b: 144) demesi üzerine Türkan Hanım'ın “Yine de, İstanbullu kimi görse, sanki: Tren sesiymiş!.. Eskişehir, geceleri geçen trenlermiş yalnız! Laf. Şeker, Havaüssümü, fabrika düdüklüleri, koskocaman bir üniversitemiz, koskocaman Cer Atölyemiz, Astsubay Okulumuz, ticaretimiz. Sanki işiten de, Eskişehir, dağlar arasında, kuş uçmaz, kervan geçmez bir yerde, bir küçük tren istasyonudur sanacak” (2007b: 144) şeklindeki iç konuşması da eserdeki iki mekân olan İstanbul ve Eskişehir'e karşı farklı bakışa işaret eder. Türkan Hanım,

yaşadığı çevreye göre zengin bir bayan olarak yaşadığı yer hakkında söylenenleri hazmedemez ancak Eskişehir'in o günkü gelişmişliği de saydıklarından öte değildir.

Ekonomisi gelişmiş toplumlarda insan yaşamının refahı da yüksektir. Bu durum, sadece toplum için değil, gelişmiş veya gelişmemiş olsun her toplumun içinde ekonomik düzeyi iyi olan kişilerde görülebilmektedir. Mesela Türkan Hanım'ın da hayallerinde yüksek gelirin getirdiği yüksek statü yer almaktadır. Zihni şehrin ekonomik yönden önde gelen ailelerinden olmasıyla dolu olarak, yolda oğlu Murat ile yürürken herkesin kendilerini izlediğini düşler.

“Tüpgaz dağıtıcısı önlerine çıktı: Ben babanın iyiliklerini hiç unutmam oğlum. Gönlü gani adamdı. Hele sizin doğumunuzdaki halini bütün şehir hatırlar. Kurbanlar kesilmişti. Kaç gün, kaç gece fakir fukaraya pilavlı etler dağıtılmıştı, baklavalar, şekerler... Buyrun bir pepsi için... Yoo, teşekkür ederiz Avni Bey. Bankanın idare meclisi toplantısı var. Murat gecikmek istemez” (2007b: 145). Esnafa karşı zengin duruşlarını ve Murat'ın ailenin servetine sahip çıkışını hissettirme hayalleri Türkan Hanım'ın zihniyetindeki ekonomik koşulların aile ve çevre yaşantısına olan etkisini ortaya koyar.

Üç Beş Kişi'de ekonomik zihniyetin açık bir şekilde verildiği örneklerden bir diğeri Neval Hanım'ın durumu ve yaşantısıdır. Zengin geçen eski yıllarının ardından düştüğü durumu içsel olarak asla kabullenemez ve dışarıya fakir olduğunu yansıtmamak için elinden gelen çabayı gösterir. Ekonomik şartlar onun zihniyetinde kelepçeden farksızdır. Yüksek ekonomik yaşantının esiridir. Kaybettiği lüks yaşam, psikolojik açıdan sarsılmasına ve asıl olanı benimseyemeyerek özünden uzaklaşmasına sebep olur. Türkan Hanım'ı bodrum katındaki evine değil de kızının galerisine davet ederek zenginlik gösterileri yapması durumuna örnek verilebilir.

Üç Beş Kişi' de ekonomik hayatın toplumu eskilerden beri nasıl etkilediği şu sözlerle dile getirilir: “Devletin Para İşlerine Batı'nın burnunu sokması sandığımızdan da eski, çok eski... Osmanlı beylerinin Bizanslı karıları, mali danışmanlığa hep Hıristiyanları getirtmişler” (2007b: 79).

Ekonomi bahsinde eserin merkez kahramanı Ferit Sakarya'dır. Ferit, savunduğu ekonomi fikriyle Türk edebiyatı eleştirmenlerince pek çok polemige de konu olan bir karakterdir. Fikirleriyle klasik ekonomi anlayışının dışına çıkan döneminde yazılan romanlarda karşılaşılmayan ekonomik fikirleriyle dikkat çeken Ferit, Ağaoğlu tarafından özenle oluşturulur. “Ferit Sakarya, Türk romanındaki alışıldık iş adamı ya da paraya hükmeden gaddar, çıkarıcı, kültürsüz ve cahil adam şablonlarının dışında, kamu yararını kişisel çıkarlarının önüne koyma mücadelesi veren, bohem, şair ruhlu, çevreye duyarlı ve üst düzey bir okur olarak, romandaki hemen hemen tüm kişilerin bakışından çizilmiştir” (Uğurlu, 2021: 405). Tüketime değil de üretime dayalı bir sanayi isteyen Ferit ile Ortak Pazar'a üye olmak isteyen Odalar Birliği üyeleri arasındaki görüşler ekonomi zihniyeti açısından üzerinde durulması gereken mevzulardır. Bu durum Ferit'in iç konuşmalarında şu şekilde tezahür eder: “Bunlar, Ortak Pazar'a üye olursak, bizim de ekonomik sıkıntılarımızın sona ereceğine inanıyorlar [...] Biz üye olunca, öteki üyelerle tam bir serbest ticarete girebilirmişiz... Bunun ne demeye geldiğini görmüyorlar. Ne olacağını bilmiyorlar. Avrupa ülkeleri bizi aralarına almış gibi yapacaklar. Ancak bu kadar. [...] Bekledikleri ortaklıkta biz sadece Avrupa için, işlerine geldiği yerde, işlerine geldiği sürece bir Pazar olacağız. Ortak ortak olmayacağız. [...] Bir 'Serbest piyasa ekonomisi...' tutturmuşlar, hep bu. 'Serbest piyasa ekonomisi...' Allah cezalarını versin! Geleceği bu dar ufuklu iş adamlarına nasıl göstermeli” (2007b: 203-204). Avrupa'ya bağlı ekonomi fikrinden kesinlikle hoşlanmayan Ferit, özellikle kendinden büyük ülkelere bağlı ekonomilerin bir köle gibi kullanılacağını, arada yitip gideceğini düşündüğünden ortak pazara üye olmayı kesinlikle reddeder. Kalkınmanın başkalarına bağlı olmakla değil, ülke içinde küçük ve gerekli değişikliklerle gerçekleşeceğini iddia eder. Aksine ortak pazara üye olmanın ülkenin başına daha büyük sıkıntılar getireceğini düşünür. Bu sebeple dönemin serbest piyasaya girme odaklı iş adamlarını her fırsatta eleştirerek ülkenin geri kalmasını ve ekonomik sıkıntılar yaşamasını onlara bağlar. “Dünya Bankası. Teknolojisini ve o teknolojiyi uygulayan makineyi dışarıdan alan bir ülkenin, Türkiye'nin daha basit teknolojiyle emek yoğun üretime geçmesini, küçük sanayiye önem vermesini önerdi. Bu önerilerin büyük oranda benimsenmesi, Türkiye ekonomisinin batağa saplanmasına yol açtı” (2007b: 211) şeklinde fikirleri toplantılarında tartışmalara sebep olur. Onun tek amacı üretimi kendi ülkesinde gerçekleştirebilmektir. Demir-çelik, elektrik üretimi ve tüketiminde çeşitli önerileri olan Ferit, işçinin şehirleşmesini ve onların sadece yaz ayında değil, tüm yıl çalışabilmelerini sağlayarak üretimin artmasını diler. Ferit'e göre böyle bir ekonomiye bağlı zihniyet sayesinde ülke gelişebilecektir. O hâlde Ferit Sakarya'nın dünyasına bakıldığında ülkedeki sorunların temelinde ekonomik şartlar yatar. Ekonomik şartlar toplumun ilerlemesinde ya da geri kalmasında

önde gelen koşullardan biri olarak refah seviyesini etkiler. Dolayısıyla ekonomi topluma dokunur ve toplumun zihniyetinde önemli bir yer teşkil eder.

Hayır'daki ekonomik görüşler siyasetle iç içedir. Siyasi tutumların neticesinde şekillenen ekonomi, toplumsal zihniyete kaynaklık eder. Ekonomik durum yazarın kendi hayatını nasıl etkiliyorsa roman karakterlerini hatta karakterlerin ele aldığı karakterlerin bile hayatını etkisi altına alır. Aysel, bir aydın olarak gereken maddi manevi değeri devletinden ve toplumundan göremez. Bununla birlikte aydın intiharları üzerine hazırladığı çalışmasında ele aldığı aydınların bunalım sebeplerinden biri ekonomik güçsüzlüktür.

6. İdeoloji ve Zihniyet

Marx'a göre ideoloji, "yanlı fikir" manasındadır. Ülgener de ideolojiyi Marx'ın kullandığı anlamda kullanır (Deniz, 2009: 14). Ülgener, ideolojiyi şu şekilde açıklamaktadır: "İdeoloji belli bir toplum kesiminin (grup, sınıf, mezhep, meslek vs. mensuplarının) -statüleri ile uyum halinde ve yerine göre davranışlarını haklı ve meşru göstermek üzere- paylaştıkları ortak düşünceler, mithos'lar ve değer yargıları toplamıdır" (1983: 98).

Sanat eseri sadece duyguları tatmin eden bir ürün olmaktan öte ideolojik düşüncelerden beslenen bir bünyeye sahiptir. Modern edebiyat ürünleri çağın siyasi ve ideolojik düşünce yapısından ayrı düşünülemez. Edebiyat ürünleri başlı başına entelektüel bir araştırma nesnesi olmaktan çok tarihe bakarken başvurulan ayrı bir alandır (Eagleton, 2018: 223-224) ve elbette insanın oluşturduğu siyaset de bu tarihin içinde yer almaktadır.

Bir eserde yazarın ideolojisi bilerek yahut satır aralarında bilmeyerek yer alabilir. Adalet Ağaoğlu'nun eserlerine bakıldığında pek çok politik unsurla açık bir şekilde karşılaşmakta ve bu unsurların kendi hayatından izler taşıdığı görülmektedir. Adalet Ağaoğlu'nun zihniyeti açıklanmaya çalışıldığında mutlaka bu unsurlara da değinilmelidir.

Hayır'da çok sayıda ideolojik unsur sesini yükseltir hatta bağırır. Nitekim eserin adı da Ağaoğlu'nun zihniyetiyle müsemma bir şekilde bu durumun en güzel örneğini teşkil etmektedir: *Hayır*. Aslında metnin ana fikri denilebilecek büyük harflerle yazılmış olan şu sözler eserde ideolojik yapının sloganıdır: "HER DURUMDA ÖZGÜR KİMLİĞİMİZİ KORUYABİLMEK ANCAK EDİMLE SÖYLENEBİLECEK ŞU İKİ SÖZCÜĞE BAĞLI: YİNELEMeye HAYIR... ANLAŞMAYA HAYIR. AYNILIĞA HAYIR. YİNELEMeye HAYIR" (2007a: 42).

Üç Beş Kişi ve Hayır'ın kurgusunda dönemin siyasi olayları önemli bir yer tutmakta, hatta kurguya zemin hazırlamaktadır. "Egemen güçler 1960'lardan beri gelişen solu ezmek için gençlik hareketlerini bir gerekçe olarak kullanmak hesabı içindeydiler ve hatta aralarına provokatörler yerleştirerek solu eyleme kıskırtmaktan geri kalmadılar. Sonuçta 12 Mart darbesi bir 'balyoz' gibi indi; insanlar kovalandı, tutuklandı, işkence gördü, hapse atıldı, kimi gençler asıldı" (Moran, 2012: 13). Ardından gelen 17 Eylül olaylarının etkisi ise daha kalıcı olmuştur. "12 Mart darbesi de solun nefesini kesmek için korkunç bir baskı rejimi uygulamıştı ama toplumu sindirmekten öte kalıcı bir etki bırakmamıştı. 1980'deki müdahalenin amacı ise yalnızca solun elini kolunu bağlamak, toplumu yıldırma değil, aynı zamanda topluma yeni değerler içeren bir dünya görüşü aşılayarak temelden çöktürmekti. Bu hedefe varmak için üniversiteler ve basın denetim altına alındı, ilerici aydınlar susturuldu, toplum depolitize edildi" (Moran, 2012: 49).

Adalet Ağaoğlu'nun *Hayır*'da bu olaylara değindiği pek çok bölüm bulunmakla birlikte şu iki parça hem kendisinin hem de romanın başkahramanı Aysel'in durumunu ve yaşadıklarını açık bir şekilde izah etmektedir: "Bu ülkede yine bir asker darbesinin olduğu, sıkıyönetimce binlerce insanın tutuklevlerine tıkıldığı, henüz dava bile açılmadan haklarında yasaların biçebileceğinden öte cezalar biçildiği, onların çeşitli işkencelere uğratıldıkları, bazılarının ortadan kaybolduğu, bazılarının sakat kaldığı, hatta üstlerine yüklenen görevlerin çokluğu ve ağırlığı altında ezilen birçok emir kulunun, yeterince robotlaşmamış bir yığın işkencenin de ya delirdiği, ya intihar ettiği bir gerçek" (2007a: 46). Diğer kısımda ise "bu ülkede pek çok aydına yapıldığı gibi, bir gece kapım çalınıyor, içeri girilip kitaplarım yerlere yıkılıyor, dosyalarım, kâğıtlarım karıştırılıyor; birçoğu alınıp götürülüyor" (2007a: 50) ifadeleri kullanılır.

Yine *Hayır*'a bakıldığında Mart ve Eylül aylarının diğer aylara göre daha özel olduğu biçimsel olarak da hissettirilmektedir. Diğer aylar tamamen küçük yazılırken Mart ve Eylül aylarının baş harfleri büyük yazılır. Eserde altmış sekiz gençliğine çok defa dikkat çekilir: "Ülkede gençliğin durumunu, sorunlarını irdeliyorlardı. Konuya yepyeni boyutlarda yeniden dönmek gerekmişti. Altmış sekiz gençliği... Onların hızla dalga dalga yükselişi ve bayrak direğinin kırılışı" (2007a: 110).

Aysel tıpkı Adalet Ağaoğlu gibi Altmış Sekiz Kuşağı'ndandır, Mart ve Eylül darbelerinin içerisinde yer alır ve yine tıpkı Adalet Ağaoğlu gibi yazdığı yazılardan dolayı hukuki işlem görür. İkisinin de suçlanma sebebi devlete, hükümete hakaret ve halkı isyana teşviktir (2007a: 45). Ağaoğlu, Aysel vasıtasıyla durumu, hayallerindeki iç konuşmasıyla şöyle açıklar: “Bu ülke düşünce insanlarımızı yerden yere çaldı, onları vurdu, vuramadıklarını yaraladı, bilim yuvalarının dışına kovdu; yetmedi, vatan sınırlarının dışına kovdu ve eğer arada sırada da birazcık iyi bir şey yapmak zorunda kaldıysa, bunda da hep geç kaldı. Onların ya bunayacak kadar yaşlanmalarını, ya ölümlerini bekledi. Yaşlılar madalyaların ağırlığını nasıl taşısın?” (2007a: 4).

Aysel'in son çalışması *Aydın İntiharları ve Geleceğin Başkaldırısı*'nda intihar sebeplerinin çoğunlukla döneminin ideolojik özelliklerinden ve ideolojik aygıtın yani devletin aydına yönelik olumsuz bakış ve tutumundan kaynaklandığı da satır aralarında belirtilmektedir. Zira devlet ve aydın arasındaki en büyük sorunu ideolojik düşünce, tutum ve tavırları teşkil etmektedir. Eserde toplum içinde yer edinemeyen aydın intiharı düşünür: “Nicedir, içinde yaşadıkları böyle bir zaman parçasında, aydınlara yaraşır tek radikal başkaldırının artık intihar olduğunu evirip çeviriyordu kafasında” (2007a: 222). Böylece özellikle aydın kesimin zihniyetinde ideolojinin baskın etkisi görülür. İdeolojik fikirlerini özgür bir şekilde söyleyemeyen ve savunamayan aydınlar toplumda devlet aygıtlarının da yaptırımıyla ötelenir, dışlanır ve yabancılaşırlar. Toplumdan kopuk iç yaşamlarında yaşamanın manasını tartışır. Hem Profesör Aysel'in çalışmalarında yer alan karakterlerde hem Aysel'in yaşantısında hem de Ağaoğlu'nun kendi hayatında önemli bir sorun olan özgür yaşam fikri intihar fikriyle sonuçlanmış olur. Dolayısıyla ideolojik tutum ve düşüncelerin hem karakterlerin hem de yazarın zihniyetinde önde gelen figürler olarak yer aldığını söylemek yanlış olmaz.

Üç Beş Kişi'de ise gece yasağının oluşu, geceleri duyulan silah sesleri yine aynı darbe olaylarına işaret etmekle birlikte eserdeki yaşanan olaylardan bağımsız olarak, tire (-) işaretleri arasında verilen “Üç ölü, dört yaralı. Bir ölü, beş yaralı. Dört ölü, üç yaralı...” (2007b: 11), “üç yaralı, beş ölü” (2007b: 288) gibi yaşanan darbeye yönelik yargılar, ayrıca Ferit Bey'in işçiyi bilinçlendirme düşüncesi ve sosyalist düşünceleri Adalet Ağaoğlu'nun yaşadığı dönemin ve siyasi zihniyetinin ürünleridir.

7. Kültür ve Zihniyet

Kültür ve zihniyet arasında da düşünülenin aksine bir aynilikten bahsedilemez ancak iki unsur arasında bir kesişme olduğu, birbirlerinden etkilendikleri açıktır. Bir toplumun maddi, manevi değerlerini, öğrenilmiş kalıp davranış biçimlerini içine alan kültür, zihniyetin de bazı verilerini kullanarak yenilenir ve güncellenir (Özler, 2007: 37). “Her kültürün bünyesinde oluşturduğu kültürel akıl/zihniyet; dünyaya ve ilişkilerine içten bakış ve tavır alıştır. Zihniyeti belirleyen kabuller, değer hükümleri ve tercihler varlığa, insana ve hayata nasıl baktığımızı gösterir” (Macit, 2013: 19).

Kültürel unsurlar öncelikle insanların zihniyetine nüfus ederek yeni tavırlar meydana getirir. Bu hareketler zamanla toplumun kalıpları hâlini alır. İnsanlar aynı zihniyette yaşamayı kendine bir rota olarak benimser, toplumdaki herkesin de bu rotada ilerlemesi gerektiğini düşünür. Her ulusun oluşturduğu bir kültür olduğu gibi her dönemin, bölgenin, yörenin şehrin de kendine has oluşturduğu bir kültür vardır.

Üç Beş Kişi'nin sahip olduğu kültüre bakıldığında aynı ülke içinde iki farklı kültürün yani İstanbul'un ve Eskişehir'in kültürüyle karşılaşmaktadır. İstanbul kozmopolit bir şehir olmakla beraber burada herkes birbirini tanımaz, bireyleşme daha fazladır, hayat şartları daha ileri ancak insan ilişkileri daha geridir. Eskişehir ise küçük bir şehirdir, cemaat kavramı daha öndedir. Bu sebeple herkes birbirini tanır, tavır ve hareketler insanların görüşü yönünde şekillenir. Dönem itibarıyla her iki şehirde de telefon henüz çok yaygınlaşmamıştır ve telgraf kullanılmaktadır. Zaten roman da Kısmet'in kardeşi Murat'a çektiği bir telgraf üzerine başlamaktadır.

Üç Beş Kişi'de Murat'ın İstanbul'a gelmesinin asıl sebebi eğitimiye orada uzun yıllar kalmasının sebebi âşık olduğu kadın Selmin'le arasındaki ilişkidir. Eskişehir, bu ilişkiyi ve Selmin'le olan yaşantısını hoş görmeyecek kadar geleneksel bir ortama sahiptir. Eskişehir'in kültüründe kadın-erkek ilişkilerinin toplum önünde açık bir şekilde yaşanması söz konusu değildir ancak İstanbul'un kozmopolit yaşamı Murat'a Selmin'le dilediği yaşamı sunabilecek bir yapıdadır. Bununla birlikte İstanbul kültürü, kendini geliştirmesine yardımcı olur. Zira Murat, besteler yaparak mandolin çalmayı ilerletir.

Kardelen'in zihninden geçirdiği eskiye dair anılarında Eskişehir kültürünün ve o zamanki modanın izleri yatmaktadır. “Köylü kızlar, bordo, tırş yeşili pek bol büzgülü sentetik kadifeden şalvarlarıyla dükkân önlerini doldurmuşlardı. Epeydir kente bu ‘yeni moda’larıyla iniyorlardı. Porsuk kıyısında, dükkânlardan henüz alınmış

kristal görünümlü plastik sürahileri, renkli su bidonları, naylon torbaları içinden taşan yapma çiçekleri, boyalı alçıdan resim çerçeveleri, geyik başarıyla gider gelirler” (2007b: 78).

İki farklı döneme ait kültürde büyümüş ve yetişmiş olan baba-oğul arasındaki çekişmeler de eser boyunca devam etmektedir. Ömrünü Eskişehir’in bir köyünde geçirmiş olan Emin Bey’in düşüncesi şöyledir: “Bense, şehir yerinde hep gırtlığımıza biniyorlar sanırım. Ankara’da kaldığımız sıralarda bile, o taş yapılar üstüme kapanacak, hepimiz altında ezilip gideceğiz sanırdım. Hele o, çıkarlarına göre bugün şuna, ertesi gün buna parmak kaldıranların, bu dalkavuklukların kâbusu!.. O kâbus, şehrin abanışından kötü sıkardı beni” (2007b: 140). Babanın yaşadığı dönemin kültürü kalabalık şehirlerde görülen yaşantıdan oldukça uzak, sakin, sessiz, insanların bir arada gelenek ve göreneklerine bağlı olarak ilişkiler kurduğu, samimiyete dayalı, elbette istisnaları olmakla birlikte dürtüslüğün ve insanlar arası muhabbetin daha fazla olduğu bir kültürdür.

Daha güçlüklüğünde okumak için dışarı çıkmış, şehir şehir, ülke ülke gezmiş Ferit ise babasının aksine köyde yaşamayı, oradaki kalıplaşmış davranışlar doğrultusunda bir yaşam kurmayı istemez. Onun daha büyük idealleri vardır. İstekleri, zihniyetinin hem ideolojik hem ekonomik düşüncelerden beslendiğini açık bir şekilde gösterir. “Siz köylüyü yerinde tutmak istersiniz, şehirde de kendiniz oturursunuz. Ben köylüyü şehirlili edeceğim” (2007b: 140) cümlesinden anlaşılacağı üzere ideolojik yapıyı elinde tutan devlet erkanının lüks yaşamı tercih ederken köylünün daima köylü kalma, iş gücü sağlama arzusu vardır. Böylece köylünün iş gücünü kullanan üst tabaka zenginleştikçe zenginleşecek, köylü ise kendine uygun görülen ücretle yaşamaya gayret gösterecektir. Bu durum ideolojik yapının toplumun üzerindeki etkisini gösterdiği kadar ideoloji ve ekonomi arasındaki ilişkinin de bariz örneğini sunar. İdeolojik gücü elinde tutan kesim ekonomiyi de kendi hâkimiyeti altına alma ve toplumda bu durumu normalleştirme çabasıdır. Dolayısıyla ideolojiye, ekonomiyeye göre dayatılan bir kültür peyda olur. Bu durum Ferit’e göre geriliğin sebebidir. İlerlemenin öncü koşulları arasında şehirleşmenin yeri büyüktür. Ferit, şehirleşmeyi, kendi kaynaklarını kullanarak ekonomik refaha erişme ve ekonomik özgürlüğünü kazanan bireyler sayesinde toplumda kendini gösterecek olan medenileşme olarak görür. O hâlde Ferit’in bakış açısında şehirleşme, babasının düşüncelerinin aksine ilerlemenin böylece de ileri bir kültür oluşturmanın öncüsüdür. Ferit, bir örnek olmakla birlikte toplumda yer alan pek çok Ferit’in oluşturduğu zihniyet ideoloji, ekonomi, kültürün tesirinde oluşur.

Bahsedilen örnekler dışında eserde Türk kültürüne has bazı unsurlara da yer verilir. “Kardelen, gençlerden birinin çakıyla Ayla Yıldız’ın resimdeki gözlerini oyduğunu seçmişti” (2007b: 78) cümlesinden anlaşılacağı üzere internet tabanlı haberleşmenin yaygınlaşmasına kadar olan süreçte özellikle gençler arasında görülen yaygın bir davranışı hatırlatır. Yazılı haber kaynaklarında bulunan resimler üzerinde kalemle değişiklik yapma ya da kesici aletlerle resimlere zarar verme, bir dönem Türkiye’sinin kültürü içinde bir alışkanlık olarak kalmıştır. Dolayısıyla eserin satır aralarında dönemin de kültürüne has pek çok ayrıntı, karakterlerin davranış biçimleri olarak yerini almıştır.

Hayır’da açık bir şekilde darbenin meydana getirdiği bir kültürden bahsedilebilir. Buna göre aydın kesimin bir kısmı korku, tedirginlik, yalnızlık ve itilmişlik içindedir. Cezaevlerinde aldıkları cezalar, yedikleri dayaklar, gördükleri eziyetler yaralanmalarına ve içlerine dönmelerine sebep olur. Genellikle hiçbiri dışarı çıkmak istemez. Çıktığında toplum tarafından ötekileştirileceğini düşünür ve hayal eder. Bununla birlikte aydınların içinde de çıkarları doğrultusunda hareket edenler vardır. Bunlar özellikle çıkarlarını düşünen asker ve iş adamlarından farksızdır. Bu grup darbeden kendine pay çıkararak, gücüne güç, zenginliğine zenginlik katarak toplumda üst kesime yerleşir. Böylece onlara yine kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşanlarla birlikte samimiyetten yoksun ideolojiye ve ekonomiye bağlı bir atmosfer oluşur. O hâlde aydınlar arasında maddi manevi acılara dayalı bir yaşam biçimi söz konusuysa darbeden kendi ihtiyaçları doğrultusunda faydalananlar ki bunların sayısı çok daha fazladır, lükse ve rütbeye yani ast-üst ilişkilerine dayalı bir kültür meydana getirir. Dolayısıyla eserde darbenin etkisiyle oluşan yeni bir kültürden söz etmek mümkündür.

Hayır’da dönemin kültürüne ait bir unsur olarak mektuptan bahsedilebilir. Eserin kurgusunda yazılmamış olan ancak Aysel’in kendi hayalinde oluşturduğu ve romanda da yer alan mektuplar, kültürümüzün güzel bir örneğini teşkil eder. Kurgunun kendi vaktinde az da olsa telefon kullanılmaya başlanır ancak bilgisayardan hiç söz edilmez. Mesela Aysel, yazılarını yazı makinesinde yazar. Daktiloda yazmanın verdiği haz romanda hissettirilir. Bu sebeptendir ki özellikle edebiyat severler arasında daktilo neredeyse kutsallaştırılmış bir araç olarak günümüzde de değerini korumaktadır. Yani o dönemde yazar çizer kesim arasında daktiloya has bir kültürün oluştuğunu söylemek yanlış olmaz.

Bunlar haricinde, her ne kadar mecazi anlam taşıyorsa da Türk ve İslam kültürüne ait unsurların temel alınıp ideolojik fikirler doğrultusunda kullanıldığı bir cümle de şöyledir: “Ama gerçekte belki asıl onlar, kınalanıp boyanmış birer kurban” (2007a: 56). Darbe sonrası ikiyüzlülükleriyle unvan ve lüks bir yaşam kazanan tüm asker ve iş adamlarının gerçek bir kurban olduğunu ima eden bu cümlede kınalama kültürüne değinilir. Kurban kesmek dinî bir öğeyken kına yakmak kültüre hastır. Kurbanın, askerin, gelinin kınalanması Türk kültürü içindeki önemli durum ve kişilerin gösterilmesinde manalı olduğundan esere değer katan kültürel öğeler olarak yer alır.

8. Sonuç

Zihniyet, bakış yönüdür ve sadece dinî, siyasi özellikleri içerisinde barındırmaz. Kendisinden daha genel bir kavram olan kültür ile kesişir ancak kesinlikle kültürün tamamını kapsamaz. Zihniyet, ferdin veya toplumun siyaset, ekonomi gibi belirlenmiş konu başlıklarının her birine açılan ayrı bir penceredir ve bu konuların her biri zihniyetin birer parçasıdır. Tabii olarak bu durum ferdin veya toplumun kendi bakış açısına göre şekillenmektedir.

Adalet Ağaoğlu'nun *Üç Beş Kişi* ve *Hayır* romanlarında ele alınan zihniyet algısı, yazarın toplumsal yapıdaki din, siyaset, ekonomi ve kültürel öğelerden hareketle şekillenir, böylece toplumsal zihniyeti eserlerine taşıdığı görülür. Çünkü Adalet Ağaoğlu, Türkiye'de 1960'lı yıllarda sol hareketlerin fazlalaştığı ve kendini daha belli ettiği dönemde yaşar ve bu yılların sonuna doğru Avrupa'ya bağlı olarak “68 Kuşağı” denilen bir aydın grubu içinde yer aldığı bir dönemde yazarlık yapar.

Ele alınan dört ögenin izleri elbette her iki romanda da görülür. Bununla birlikte bazı öğelerin bir eserde yoğunluk kazandığını da söylemek yanlış olmaz. Özellikle Ferit Sakarya karakteriyle dönemin ekonomik sorunlarını irdeleyen ve yeni bir bakış açısı getirmeye çalışan *Üç Beş Kişi* romanında ekonomik etkenlerin din, ideoloji, kültüre oranla daha yoğun olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bununla birlikte bir darbe sonrası yalnızlaşan, dışlanan, ötelenen ve ötekileştirilen bir aydının hikayesini ele alan *Hayır*'da yoğun olarak ideolojik etkinin yoğun olduğu belirtilmelidir. Her iki eserde de din unsuru yazarın bakış açısı doğrultusunda olumsuzlaştırılır, itilir. İslamiyet'e dair unsurların yabancılaştırıldığı görülür. Yine her iki romanda da dönemin ve ele alınan şehirlerin kültürünün etkisinde olduğunu belirtmek gerekir. Böylece her iki romanın zihniyeti din, ideoloji, ekonomi, kültür gibi unsurların tesirini gösterirken bazı unsurların bazı romanlarda baskın olduğu görülür.

Eserlerin zihniyetinden yola çıkarak yazarın zihniyeti hakkında da bahsetmek mümkündür. Ağaoğlu'nun kendi dinî, ideolojik, ekonomik ve kültürel düşüncelerini esere yansıttığı açıktır. Eserlerinde daha çok olumsuz yönleri ya da insanların yanlış kullandığı öğelerle öne çıkan din unsuru yazarın kendi yaşamında da aynı doğrultudadır. Darbelere bir aydın olarak fazlasıyla etkilenen Ağaoğlu, siyasi görüşlerini eserlerine yansıtmıştır. Ağaoğlu'nu tanımayan fakat eserlerini okuyan bir kişi yazarın zihniyetinde yer alan ideolojik unsurları kolaylıkla fark edebilir. Özellikle *Hayır*, siyasi fikirlerini açık bir şekilde gösterir. Toplumdaki sorunların özellikle de edebiyattaki sorunların fazlasıyla farkında olan dönemindeki devlet aygıtları ile arasında büyük sorunlar yaşayan Ağaoğlu, ekonomik problemlerin de farkındadır ve bu sorunların çözülebilmesi için önerileri bulunmaktadır. Ve her ne kadar bireyselliği, evrenselliği ön plana atsa da elbette yaşadığı toplumun kültürel yapısının etkisi altındadır.

Dolayısıyla yazarın, dönemindeki aydınların toplumsal zihniyetini eserlerine taşıyarak dönemin aynası rolünü üstlenmesi ele alınan romanların dışında, yazara ait olan diğer romanların da incelenerek toplumsal yapı ve zihniyet algısının ortaya konulmasını manidar kılmaktadır.

Kaynaklar

Adanır, O. (2007). Kimlik mi zihniyet mi? *Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Yedi(1), 54-61.

Ağaoğlu, A. (2007a). *Hayır*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Ağaoğlu, A. (2007b). *Üç Beş Kişi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Aksoy, A. (2018). *Sabri Ülgener bağlamında Türkiye'de zihniyet dönüşümü ve iktisadi zihniyet*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Ana Bilim Dalı, Denizli.

Aktaş, Ş. (1984). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. Ankara: Birlik Yayınları.

Aktaş, A. (2024a). Kamu diplomasisi aktörü olarak kanaat önderliğinin Kırgızistan'daki yansıması:

- Aksakallar, M. Güzel (Ed.), *İletişim ve Medya Alanında Uluslararası Araştırmalar 18*, içinde (61-74. ss.). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Aktaş, A. (2024b). Reklam, tüketim, toplumsal kimlik döngüsünde Aaahh Belinda (2023) Filmini Okumak. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 153-182.
- Apalı, Y. (2015). Bilgi sosyolojisi açısından din ve zihniyet. *Nevehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 5(1), 189-213.
- Aydın, M. (1997). Zihniyet sorunu: Mahiyeti, oluşumu, türleri ve günümüzdeki bazı problemleri. *Tezkire*, Üç Aylık Derleme, Vadi Yayınları, 11-12, 92-117. (yeni)
- Bağyiğit, M. (1994). Dinin ferdi ve sosyal rolü üzerine genelleme. *SÜSBED*, 3, 153-162.
- Berger, P. L. (1993). *Dinin sosyal gerçekliği*. (Çev. A. Coşkun). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Dalyan, A. (2016). Edebiyatta zihniyet incelemesi ve Ahmed Paşa'nın Kerem redifli kasidesinde zihniyet çözümlemesi. *Bilig*, 78, 327-359.
- Deniz, E. (2009). *Sabri Fehmi Ülgener'in iktisadi-felsefi anlayışı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Eagleton, T. (2018). *Edebiyat kuramı*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eliot, T. S. (2007). *Edebiyat üzerine düşünceler*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Forster, E. M. (2016). *Roman Sanatı*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Kıyçak, Ö. (2010). *17. yüzyıl kasidelerinde zihniyet çözümlemesi ve eğitim sürecinde kullanımı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türk Edebiyatı Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Korkmaz, A. (2011). Değişme ve zihniyet. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 21, 187-208.
- Macit, N. (2013). Türk kültür milliyetçiliği ya da kültürel akıl: Zihniyet ve eylem. *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı*, 3, 1-26.
- Mahcupyan, E. (1998). *Türkiye'de merkezîyetçi zihniyet, devlet ve din*. İstanbul: Yol Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Bütün eserler 2 din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mengi, M. (1991). *Divan şiirinde hikemî tarzın büyük temsilcisi Nâbî*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Moran, B. (2012). *Türk romanına eleştirel bir bakış 3*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öner, N. (1985). Zihniyet farklılıkları ve kültür. *Erdem*, 1(1), 83-96.
- Özkiraz, A. (2000). *Sabri F. Ülgener'de zihniyet analizi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Özler, İ. (2007). *Camilerin zihniyet değişimindeki rolü*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Erzurum.
- Subaşı, N. (1996). Türk aydınının din anlayışı. *I. İslâm Düşüncesi Sempozyumu*, Trabzon, Türkiye.
- TDK Türkçe Sözlük. (1998). *Zihniyet*.
- Toprak, S. (2019). Zihniyet bağlamında Cahit Zarifoğlu'nun savaş ritimleri romanına bir bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(66), 204-211.
- Uğurcan, S. (2012). Zihniyetlerin yansıma alanı olarak Peyami Safa'nın romanları ve şahıslar dünyası. *Erdem*, 261-275.
- Uğurlu, S. B. (2021). Romani edebiyat dışı yargılamak: Üç Beş Kişi'nin Ferit Sakarya'sı üzerine polemikler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 405-423
- Ülgener, S. F. (1983). *Zihniyet, aydınlar ve izimler*. Ankara: Mayaş Matbacılık.
- Ülgener, S. F. (2006). *Zihniyet, aydınlar ve izim'ler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Welek, R. ve Warren, A. (2019). *Edebiyat teorisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
